

ΑΡΑΒΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΓΕΩΠΟΝΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Τα αραβικά γεωπονικά κείμενα, με σημαντικότερο εκρόσωπό τους τη *Ναβαταίων Γεωργία*, αποτελούν επιδέξια οργανωμένα συμπλήματα αγρονομικών και βοτανικών γνώσεων, έτσι που να μην μπορεί κανείς να μελετήσει τη μια τους πλευρά αγνοώντας την άλλη.

1. Σημ. του μεταφρ. Ο κ. Toufic FAHD είναι Καθηγ. Αραβολογίας στο Παν/μιο του Στρασβούργου, Διευθυντής του τοπικού Ινστιτ. Αραβικών και Ισλαμικών Σπουδών και ταχτικός συνεργάτης της μεγάλης *Εγκυκλοπαίδειας του Ισλάμ*, ενώ χρημάτισε για πολλά χρόνια Διευθ. του *Ερευνητικού Κέντρου για την Εγγύς Ανατολή και την Ελλάδα στην Αρχαιότητα* και υπεύθυνος της γνωστής επιστημονικής σειράς *Traavaux du Centre de Recherche sur le Proche-Orient et la Grèce Antiques*.

Από τα πολυάριθμα δημοσιεύματά του σημειώνουμε την κριτική έκδοση της αραβικής μετάφρασης των *Ονειροκριτικών* του Αρτεμίδωρου (*Le Livre des Songes, traduit du grec en arabe par Hunayn b. Ishaq*, Δαμασκός 1964), την ογκώδη μονογραφία του για την αραβική μαντεία (*La divination arabe*, Παρίσι 1987), τις μελέτες του *L'abeille en Islam (Traité de biologie de l'abeille, V*, Παρίσι 1968), *Magie et sorcellerie en Islam (Sources Orientales, VII, 1966*, σελ. 157-204), *Le feu dans le Proche-Orient Antique (Actes du Colloque de Strasbourg: 9-10 juin 1971*, Λέιντεν 1973), *Le merveilleux dans la faune, la flore et les minéraux (L'Étrange et le merveilleux dans le monde arabo-islamique médiéval*, Παρίσι 1978, σελ. 117-165), *Une esquisse des apports des sciences arabes à l'Europe médiévale (Lumières arabes en Occident médiéval*, Παρίσι 1978), *Le panthéon arabe avant l'Islam (Mythes et Croyances du Monde entier, II: Le monothéisme*, Παρίσι 1985, σελ. 279-289), *La version arabe du «Roman d'Alexandre» (Graeco-Arabica 4*, 1991, σελ. 25-31), *La traduction arabe de l'«Iliade» (Graeco-Arabica 5*, 1992) κλπ.

Η ανυπαρξία σοβαρών αραβικών σπουδών στον ελλαδικό χώρο δεν έχει δυστυχώς επιτρέψει ως σήμερα στην ελληνική έρευνα να αξιοποιήσει το πολύτιμο υλικό που διασώζει η αραβική παράδοση. Κάποιες φιλότιμες προσπάθειες παν/μιακών δασκάλων και ερευνητών από την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και τα Γιάννενα, που πήραν «σάρκα και οστά» με τη διοργάνωση τεσσάρων *Διεθνών Επιστημονικών Συνεδρίων Ελληνο-αραβικών Σπουδών* και την έκδοση του περιοδ. *Graeco-Arabica* (κυκλοφόρησαν ήδη πέντε τόμοι) απέχουν πολύ από την ικανοποιητική θεραπεία αυτού του κενού.

Θυμίζουμε μόνο ότι για την *Κλασική Φιλολογία* η αραβική παράδοση αποτελεί μαζί με την *Παπυρολογία* τη μοναδική μας ελπίδα για τη συμπλήρωση κάποιων χαμένων ψηφίδων στη γεμάτη κενά και απώλειες «δυτική» παράδοση των αρχαίων κειμένων. Στο χώρο ειδικότερα της *Τεχνικής Φιλολογίας* και της *Ιστορίας των Επιστημών* (άλγεβρα,

Αν κρίνουμε από το περιεχόμενο της *Ναβατ. Γεωργ.*, οι αγρονομικές γνώσεις ήταν εξαιρετικά πλούσιες· η αγροτεχνική και οικονομική κατάρτιση εμφανίζεται:

1. Στις προκαταρκτικές γνώσεις που πρέπει να διαθέτει ένας γεωργός, όπως είναι η μετεωρολογία, η κλιματολογία, η υδρολογία, η οικονομία και η διαχείριση των αγροκτημάτων, και οτιδήποτε σημαίνει η «έννοια της κατοχής του εδάφους» (*'imārat al-ard*).

2. Στις καθυτό αγροτικές γνώσεις: εδαφολογία, αγροτική οικολογία, άρδευση, προετοιμασία του εδάφους, φύτευση, διάχυση των λιπαντικών ουσιών, βοτάνισμα, σπορά, κλάδεμα των δένδρων, μπόλιασμα και κλάδεμα των αμπελιών, διάφορα «προφυλακτικά» μέτρα, φυτοθεραπεία και κάθε έργο σχετικό με τη φροντίδα και τη βελτίωση των καλλιεργειών και των φυτών, τον θερισμό και την αποθήκευση της σοδειάς.

Οι βοτανικές γνώσεις δεν είναι λιγότερο πλούσιες, καθώς η αγροτική πραγματεία μεταμορφώνεται καθ' οδόν σε βοτανική, εκθέτοντας όλες τις γνώσεις για τα δέντρα του δάσους και τα οπωροφόρα, τους θάμνους, τα αρωματικά και ελαιοπαραγωγά φυτά, τα λαχανικά, τα όσπρια, τα δημητριακά κλπ.

Στα παραπάνω έρχεται να προστεθεί μια μάζα ιατρικών και μαγειρικών πληροφοριών που παρουσιάζουν έμπρακτα τη χρησιμότητα των φυτών. Οι πληροφορίες αυτές μπορούν να αποτελέσουν ένα είδος πραγματείας πάνω στη «διατροφική οικονομία», αντιπροσωπεύοντας τον «κολοφώνα» των αγροτικών ασχολιών.

* * *

Με δεδομένη λοιπόν την παραπάνω σύνθεση της αραβικής γεωπονικής φιλολογίας, ας δούμε τώρα ποια πρέπει να ήταν τα ξένα στοιχεία που δέχτηκε και μπόρεσε να αξιοποιήσει η τελευταία.

αστρονομία, τριγωνομετρία, χαρτογραφία, μηχανική, οπτική, ιατρική, αλχημεία κ. ά.) η προσφορά της αραβικής παράδοσης κρίνεται ανεκτίμητη.

Είναι γνωστό ότι στα μεσαιωνικά χρόνια, όταν η «δυτική» επιστήμη και τα «δυτικά» επιστημονικά βιβλία βρίσκονταν σε πρωτόγονη σχεδόν κατάσταση σε σχέση με τη λαμπρή αρχαία παράδοση, χωρίς καινούριες ιδέες, η αραβική παράδοση «σπρωγμένη» καταπώς φαίνεται και από ορισμένα εδάφια του Κορανίου (όπου η απόκτηση της γνώσης παρουσιάζεται από τον Προφήτη ως βασική υποχρέωση κάθε μουσουλμάνου, κι όσοι την αποκτούν περιβάλλονται με ιδιαίτερη τιμή), η παράδοση αυτή με όργανο την αραβική γλώσσα, τη διεθνή γλώσσα της εποχής, όχι μόνο διέσωσε την πλούσια ελληνική επιστημονική κληρονομιά, αλλά και την αξιοποίησε συνδέοντας με αξιοθαύμαστο τρόπο θεωρία και πράξη (κάτι που έλειψε από τον αρχαίο ελληνικό κόσμο)· σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις προχώρησε στη βελτίωση και τον εμπλουτισμό της αρχαίας επιστήμης σε βαθμό που στο τέλος του Μεσαίωνα η χριστιανική Ευρώπη να δανειστεί πολλά και ουσιαστικά στοιχεία από την αραβοϊσλαμική παράδοση!

A. Οι αγρονομικές πηγές.

Από τις αρχαίες γεωπονικές πηγές οι Άραβες συγγραφείς γεωπονικών κειμένων είχαν τη δυνατότητα να γνωρίσουν:

1. Τα Γεωργικά που αποδίδονται στον Δημόκριτο, ο οποίος ταυτίζεται με τον Βώλο από τη Μένδη της Αιγύπτου, συγγραφέα του 2ου αι. π. Χ. Μια αραβική μετάφραση αυτού του κειμένου με τίτλο *Kitâb al-Filâha*, υπάρχει σε ένα αραβικό χειρόγραφο (30 φφ.) που φυλάσσεται σήμερα στην Εθνική Βιβλιοθήκη στο Παρίσι, με ταξιν. αριθμ. Arabe 2802 (A. F. 914).

2. Μια σειρά από ψευδο-αριστοτέλεια κείμενα, διαφορετικά από την *Περί φυτών πραγματεία*, που σχολίασε ο Νικόλαος ο Δαμασκηνός¹. Πρόκειται συγκεκριμένα για:

Ένα βιβλίο *Περί γεωργίας*, που γνωρίζουμε από ελληνικές πηγές. Ο Αριστοτέλης αναφέρεται μια φορά από τον Gargilius Martialis και αρκετές φορές στα *Γεωπονικά* (III, 3, 4 et passim). Ένας πάπυρος του 3ου αι. π.Χ. περιέχει ένα απόσπασμα από μια γεωργική πραγματεία που αποδίδεται στον Αριστοτέλη².

Κάποια Γεωργικά που αποδίδονται στον Αριστοτέλη και «καταγράφονται» στον Πίνακα του Πτολεμαίου Χέννου³. Η ύπαρξη ενός τέτοιου έργου επισημαίνεται από πολλούς Άραβες συγγραφείς κάτω από τον τίτλο: *Kitâb al-Filâha*⁴. Μνημονεύεται συχνά στο έργο *Tadkira* του 'Izz ad-Dîn as-Suwaydî, στο *Filâha* του Ibn al-'Awwâm και στο έργο του 'Abd al-Ganî n-Nâbulî⁵.

3. Τη Συναγωγή <γεωργικών επιτηδευμάτων> του Βινδάνιου Ανατόλιου από τη Βηρυτό (4ος-5ος αι. μ.

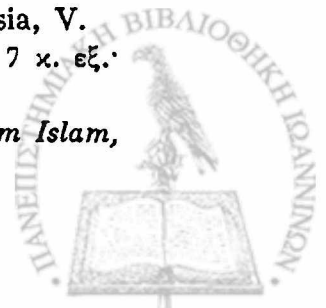
1. Σημ. του μεταφρ. Ο Νικόλαος Δαμασκηνός, παιδαγωγός των παιδιών της Κλεοπάτρας κι αργότερα φιλοξενούμενος στην αυλή του Ηρώδη, έζησε στα τελευταία χρόνια του 1ου αι. π. Χ. ανάμεσα σε άλλα, έγραψε *Για τη φιλοσοφία του Αριστοτέλη* και μια *Παγκόσμια ιστορία*.

2. Πρβλ. E. G. Turner, *The Hibeh Papyri*, II, Λονδίνο 1955, σελ. 55 κ. εξ. αριθμ. 187 - Egypt Exploration Society, Greco-Roman Memoirs, αριθμ. 32.

3. Πρβλ. Ingomar Düring, *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition*, Göteborg 1957, σελ. 228 κ. εξ. 245 - Studia Graeca et Latina Gothoburgensia, V.

4. Βλ. Zauzani, *Muntahabât*, 47, 4-8· Ibn Abî Usaybi'a, *Uyûn*, I, 68, 7 κ. εξ. H. H. V., 132, αριθμ. 10377.

5. Για το ίδιο θέμα βλ. Ullmann, *Die Natur u. Geheimwissenschaft im Islam*, Λέιντεν 1972, σελ. 429.

Χ.)¹, που μεταφράστηκε στα Αραβικά κάτω από τον τίτλο *Kitâb al-Filâha*. Από το ελληνικό πρότυπο δεν σώζονται παρά μονάχα κάποια παραθέματα και αποσπάσματα που συναντούμε στα *Γεωπονικά*, τα *Ιππιατρικά* και τον *Παλλάδιο*, καθώς επίσης και ένα χειρόγραφο απόσπασμα που βρίσκεται σήμερα στο Παρίσι (Paris. gr. 2313, φ. 50r) και εκδόθηκε από τον Henricus Beckh². Το συμπλήρωμα αυτό, που μεταφράστηκε στα Συριακά, τα Αραβικά και τα Αρμενικά, μπορεί να ανασυσταθεί ικανοποιητικά με βάση τις παραπάνω μεταφράσεις. Ο Wilhelm Gemoll επιχείρησε ήδη να ανασυστήσει το γενικό πλάνο του³.

Η *Συναγωγή* γνώρισε δυο αραβικές μεταφράσεις: τη μια απευθείας από τα Ελληνικά, την άλλη από τα Συριακά.

Η πρώτη φέρει το όνομα του Ανατόλιου και γνωρίζουμε δυο χειρόγραφα της: ένα που ανακάλυψε ο πατήρ Παύλος S b a t h και περιγράφεται στο *Bulletin de l'Institut d'Égypte*⁴, και ένα δεύτερο που επισήμανε ο F. Sezgin⁵ στο Mashad, το οποίο χρονολογείται στο 732/1331 και απαρτίζεται από 191 φύλλα. Η μετάφραση αυτή μνημονεύεται από τον Ibn Wâfid, *Kitâb al-Filâha*⁶, από τον Ibn Haggâg (θα τον δούμε πιο κάτω) και από τον Ibn al-'Awwâm. Πρέπει να συντάχτηκε από τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας (Πολιτιανό, σύμφωνα με τον Ullmann, σελ. 431 υποσημ. 1), τον Επίσκοπο της Δαμασκού και τον μοναχό Ευστάχιο (τον μεταφραστή των *Μεταφυσικών* του Αριστοτέλη, που έγινε Πατριάρχης Αλεξανδρείας το 16^ο έτος της χαλιφείας του Hârûn ar-Rasîd, δηλ. το 186/802⁷, ύστερα από αίτημα του Yahyâ b. Hâlid b. Barînak το έτος 179/795. Πρόκειται για μίαν από τις αρχαιότερες αραβικές μεταφράσεις που έγιναν από τα Ελληνικά.

Η δεύτερη αραβική μετάφραση έγινε από τα Συριακά με συντάκτη τον Σέργιο από το Rêš'a ynâ⁸. Το όνομα Βινδάνιος,

1. Σημ. του μεταφρ. Πρόκειται για τον φημισμένο νομοδιδάσκαλο από τη Βηρυτό που μνημονεύει συχνά ο Λιβάνιος, ενώ η *Συναγωγή* του αναφέρεται από τον Πατριάρχη Φώτιο.

2. *De Geoponicorum codicibus manuscriptis*, στη σειρά *Acta Seminarii Philologici Erlangensis* 4, 1886, σελ. 268-270.

3. Πρβλ. *Untersuchungen über die Quellen, den Verfasser und die Abfassungszeit der Geoponica*, Βερολίνο 1883.

4. Τόμ. 13, 1930, σελ. 31, 47-54.

5. Πρβλ. *GAS* IV, σελ. 314.

6. Πρβλ. *al-Andalus* 10, 1945, σελ. 130, 2· 135, 4.

7. 'Ο. π. υποσημ. 2.

8. Η μετάφραση αυτή εκδόθηκε τον περασμένο αιώνα από τον Lagarde (Λιψία-Λονδίνο 1860).

που χρησιμοποιείται εδώ, έχει παραφθαρεί σε *Y û n i û s*¹. Μερικοί ερευνητές πίστεψαν ότι κάτω από αυτό το όνομα μπορούσαν να αναγνωρίσουν το όνομα του *J u n i u s M o d e r a t u s C o l u m e l l a*², όμως θα επανέλθουμε στο ίδιο θέμα πιο κάτω. Από τη δεύτερη αυτή αραβική μετάφραση δεν μας σώζονται παρά μονάχα μερικά παραθέματα στα έργα του *a r - R â z î*, *al-Hâwî* και *Hawâss*, στον *I b n H a g g â g a l - I s v î l î*³, στους *I b n - a l - ' A w w â m*, *I b n a l - B e y t â r*, *Z a w z a n î*, 394, 14-19⁴.

Η αρμενική μετάφραση δημοσιεύθηκε στη Βενετία το 1877 με φροντίδα των Μεχιταριστών⁵ και ο *Karl Brockelmann* προχώρησε στην παραβολή της προς τις άλλες μεταφράσεις (συριακή, ελληνική και αραβική)⁶.

4. Τις *Περί Γεωργίας Εκλογές* του *Κασσιανού Βάσσου* του Σχολαστικού από τη Βιθυνία (4ος αι. μ.Χ.), που μεταφράστηκαν στα Αραβικά με τον τίτλο *al-Filâha r-rûmiyya*. Πρόκειται για συμπλήγμα που έγινε με βάση τη Συναγωγή του Βινδάνιου Ανατόλιου και τα Γεωργικά του Δίδυμου (3ος αι. μ.Χ.). Η πραγματεία αυτή γνώρισε επίσης δυο αραβικές μεταφράσεις:

Η πρώτη πραγματοποιήθηκε με βάση μια περσική μετάφραση, που έγινε από τα Ελληνικά πριν από τον 7ο αι., κάτω από τον τίτλο *Warz-nâma*. μας έχει σωθεί μέσω της αραβικής της μετάφρασης κάτω από το όνομα του *Κασσιανού* του Σχολαστικού, όνομα που θα ξαναβρούμε να μνημονεύεται από τους ανδαλουσιανούς αγρονόμους (βλ. *infra*).

Η δεύτερη μεταφράστηκε απευθείας από τα Ελληνικά από τον *Sirgis b. Hilîya a r - R û m î*, μεταφραστή επίσης της *Μεγίστης Σύνταξης (Almagest)* του Πτολεμαίου, το έτος 212/827.

1. Πρβλ. *Valentin Rose, Aristoteles Pseudepigraphus*, 1863, σελ. 268-270.

2. *Banquieri*, εκδ. του *Ibn al-'Awwâm*, I, σελ. 48. *Ernest Meyer, Geschichte der Botanik*, III, σελ. 250. *Millás Vallicrosa*, στο περιοδ. *al-Andalus* 19, 1954, σελ. 138. 20, 1955, σελ. 91, αριθμ. 104.

3. *Al-Andalus* 20, 1955, σελ. 91-101 (κι αυτό αν αποκλείσουμε τον Κολουμέλλα· βλ. *infra*).

4. Για τις λεπτομέρειες βλ. *M. Ullmann, Natur*, σελ. 431-433.

5. Σημ. του μεταφρ. Μεχιταριστές: Μοναχικό τάγμα αρμενικού δόγματος με κλίση προς τον καθολικισμό, τα μέλη του οποίου ακολουθούσαν τους κανόνες του Αγ. Αντωνίου από την Αίγυπτο και του Αγ. Βενεδίκτου. Ιδρυτής του (1702) ο αρμένιος μοναχός και θεολόγος *Manouk Petrossian Méchitar* ή *Mékhitar* (1676-1749), που είχε προσχωρήσει στον καθολικισμό.

6. *Die armenische Übersetzung der Geoponica*, στο περιοδ. *Byzantinische Zeitschrift* 5, 1896, σελ. 385-409.

Σώζεται σε πολυάριθμα χειρόγραφα¹ και αναφέρεται πολύ συχνά από τους συγγραφείς γεωργικών πραγματειών κάτω από τον τίτλο *al-Filáha r-rúmiyya* ή *Qustús fi l-filáha*. Πιο κάτω θα δούμε ότι οι ανδalousιανοί συγγραφείς μνημονεύουν αυτήν την πραγματεία κάτω από δύο ονόματα: *Qustús* και *Kassianos*.

Το ελληνικό πρότυπο δεν μας έχει σωθεί· το βρίσκουμε όμως να επαναλαμβάνεται κατά μεγάλο μέρος στα *Γεωπονικά*². Όσο για την πραγματεία *al-Filáha r-rúmiyya* (που εκδόθηκε στο Κάιρο το 1876), κατά τον Ullmann³, δεν ταυτίζεται με καμιά από τις δυο αραβικές μεταφράσεις· πρέπει μάλλον να ήταν ένα συμπίλημά τους.

5. Η σημαντικότερη γεωπονική πηγή, αυτή που κυριάρχησε πάνω σε όλες τις αραβικές γεωργικές πραγματείες, είναι αναντίρρητα η *Ναβαταίων Γεωργία*. Κατά πάσαν πιθανότητα μεταφράστηκε από τα Συριακά στις αρχές του 10ου αι. μ. Χ. Αποτελεί τη βάση της αραβικής γεωπονικής φιλολογίας, όπως επίσης και μίαν από τις περισσότερο χρησιμοποιημένες (μαζί με την *Περί ύλης ιατρικής του Διοσκοουρίδη*) βοτανικές πραγματείες.

B. Οι βοτανικές πηγές.

Οι Άραβες βοτανολόγοι γνώρισαν πολλές ξένες πραγματείες βοτανικής.

1. Πρώτα πρώτα έχουμε την *Περί φυτικών αιτιών* του Θεόφραστου, μαθητή του Αριστοτέλη (γενν. περί το 287 π. Χ.). Στην ενλόγω πραγματεία ο συγγραφέας προτείνει διάφορες αρχές για την ταξινόμηση των φυτών, τα οποία κατάσσει με βάση το μέγεθός τους σε δέντρα, μεγάλους «θάμνους», μικρούς θάμνους και χόρτα: ταξινόμηση που ξαναβρίσκουμε στους περισσότερους από τους πρώτους Άραβες βοτανολόγους.

Σύμφωνα με τον Ibn an-Nadim (*Fihrist*, 252)⁴, η παραπάνω πραγματεία πρέπει να είχε ήδη μεταφραστεί, ολόκληρη ή εν μέρει, στο δεύτερο μισό του 10ου αι. από τον Ibrâhîm b. Bakkušh, γιατρό από τη Βαγδάτη, κάτω από τον τίτλο *Asbâb an-nabâi* «Αιτίες των φυτών». Η μετάφραση αυτή δεν έχει ανευρεθεί ως σήμερα.

1. Βλ. Ullmann, *Natur*, σελ. 435, αριθμ. 2.

2. Πρβλ. Oder, *Landwirtschaft*, III, σελ. 24-40· Max Wellmann, στην εγκυκλ. *RE* III, 1899, στ. 1667 κ. εξ.· Sarton, *Introduction*, I, σελ. 452 κ. εξ.

3. *Natur*, σελ. 435.

4. Σημ. του μεταφρ. Στον Ibn al-Nadim, βιβλιοθηκάριο της Βαγδάτης, οφείλουμε τον μεθοδικό κατάλογο (*Fihrist*) της περίφημης αυτής βιβλιοθήκης.

Η *Ναβ. Γεωργία* αφιερώνει ένα μεγάλο κεφάλαιο στη φυσιολογία των φυτών, που θυμίζει από πολλές απόψεις το περιεχόμενο του βιβλίου του Θεόφραστου. Το ίδιο συμβαίνει και με το 4^ο κεφάλαιο του έργου που αποδίδεται στον Απολλώνιο από τα Τύανα και τιτλοφορείται *Sirr al-Khalīqa* ή *Kitāb al-'ilal*, «*Το μυστικό της φύσης*» ή «*Το βιβλίο των αιτιών*»¹, καθώς επίσης και με ένα κεφάλαιο του *Βιβλίου των θησαυρών* του Ιώβ από την Έδεσσα³.

2. Υπάρχει έπειτα η *Περί ύλης ιατρικής* πραγματεία του Διοσκουρίδη (1^{ος} αι. μ. Χ.), που καταγότανε από το Άυν Ζαΐβ της Κιλικίας. Σ' αυτήν την πραγματεία ένα μεγάλο μέρος αφιερώνεται στη βοτανική. Ο συγγραφέας κατανέμει τα φυτά σε αρωματικά, εδώδιμα, ιατροφαρμακευτικά και δηλητηριώδη. Μιλάει επίσης για τη «γένεση» των φυτών, τη «φυσιολογία» και την ανάπτυξή τους.

Το έργο αυτό μεταφράστηκε και σχολιάστηκε στα Αραβικά πολλές φορές. Η πρώτη μετάφραση ανέρχεται στην εποχή του «αμπασίδη»³ χαλίφη al-Mutawakkil (233/847-247/861). Τη θεωρούσαν βασικό εγχειρίδιο της ιατρικής «διά των φυτών» ή βοτανοθεραπείας, καθώς τότε η βοτανική εθεωρείτο κλάδος της ιατρικής. Η μελέτη και η κατάταξη των φυτών γινόταν σύμφωνα με τις ιδιότητές τους (physica = khawâss). Μαζί με τη *Ναβαταίων Γεωργία* η πραγματεία αυτή αποτελεί τον βασικό σκελετό όλων των αραβικών πραγματειών με θέματα θεραπευτικά βότανα.

3. Υπάρχει τέλος ο υπομνηματισμός της *Περί φυτών πραγματείας*, η οποία αποδίδεται στον Αριστοτέλη, υπομνηματισμός που έγινε από τον Νικόλαο Δαμασκηνό (1^{ος} αι. π. Χ.)• πρόκειται για έργο που χάθηκε στα Ελληνικά και μεταφράστηκε από

γεμάτο χρήσιμες πληροφορίες (βιογραφικές, εργογραφικές κλπ.), που μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια συνολική ιδέα για τον πλούτο της αραβικής φιλολογίας στην κλασική εποχή της, να γνωρίσουμε τις γενικές τάσεις και να πάρουμε μια καλή γεύση από τα γούστα του αναγνωστικού κοινού της εποχής (4^{ος}/10^{ος} αι.), αλλά και να μετρήσουμε συγχρόνως το μέγεθος των απωλειών που σημειώθηκαν στο πέρασμα των αιώνων.

1. Έργο που εκδόθηκε και μεταφράστηκε στα Γερμανικά από την Ursula Weiser (Χαλέπι 1979 και Βερολίνο 1980).

2. Εκδόθηκε και μεταφράστηκε από τα Συριακά στα Αγγλικά από τον (;) M. Mingana, Κέμπριτζ 1935.

3. Σημ. του μεταφρ. Αμπασίδες: Μεγάλη αραβική δυναστεία που «έβγαλε» 37 χαλίφες και θεωρούσε ως γενάρχη της τον θείο του Μωάμεθ Αμπάς (Abbas). Το 750 διαδέχτηκε βίβλια τη δυναστεία των Ομμεϊαδών και έκανε τη Βαγδάτη πρωτεύουσά της και κέντρο ενός λαμπρού πολιτισμού. Διωγμένη από τους Μογγόλους (1258) μετέφερε την εξουσία της στην Αίγυπτο, όπου διατηρήθηκε ως την άφιξη των Οθωμανών (1517).

τα Αραβικά στα Λατινικά με τον τίτλο *Liber de plantis*. Το αραβικό κείμενο δημοσιεύτηκε στο Κάιρο το 1954 από τον 'Abd ar-Rahmân Badawî¹. Το υπόμνημα αυτό είχε μεταφραστεί από τον Thâbit b. Qurra († 288/901) και αναθεωρηθεί από τον Ishâq b. Hunayn († 298/910). Φαίνεται ότι είχε χρησιμοποιηθεί από τους Ikhwân as-Safâ, Ibn Bâgga, al-Watwât και πολλούς άλλους αναφορικά με τη φυσιολογία των φυτών.

Και να τώρα οι ελληνικές πηγές που μεταφράστηκαν άμεσα στα Αραβικά ή έμμεσα από τα Συριακά ή τα Περσικά.

Στη μουσουλμανική Ισπανία ο Ibn Haggâg al-Isbillî («από τη Σεβίλλη»), συγγραφέας μιας γεωργικής πραγματείας με τίτλο *al-Muqni 'fi l-filâha*, που συντάχτηκε το 464/1037 και εκδόθηκε στο Αμμάν το 1982, εισήγαγε στην αραβική αγρονομική και βοτανική επιστήμη τη λατινική αγρονομική παράδοση που αντιπροσωπεύουν ο Βάρρων (1ος αι. π. Χ.) και ο Κολουμέλλας (1ος αι. μ.Χ.) παράλληλα με την ανατολική παράδοση, η οποία χρησιμοποίησε ως όχημα την πραγματεία *Ναβ. Γεωργία*, πασίγνωστη στους agrimensores της Ανδαλουσίας.

Στο τέλος του βιβλίου του (σελ. 123), ο Ibn Haggâg λέει ότι αναφέρει 23 agrimensores. Ο πρώτος, το όνομα του οποίου μνημονεύεται 28 φορές, αποκαλείται Jûniûs. Πρόκειται πιθανόν για τον Lucius Junius Moderatus Columella, συντάκτη ως γνωστόν μιας γεωργικής πραγματείας με τίτλο *De re rustica*.

Είδαμε πιο μπροστά ότι ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν αυτήν την ταύτιση, ενώ ο Manfred Ullmann, επικαλούμενος τον Valentin Rose, ισχυρίζεται ότι το όνομα Yûnius αποτελεί απλή παραφθορά του ονόματος Βινδάνιος. Ομολογώ ότι δεν έχω πεισθεί από αυτήν την ερμηνεία. Σίγουρα μόνο ύστερα από μια παραβολή των παραθεμάτων που δίνει ο Ibn Haggâg με το κείμενο του λατινικού προτύπου θα μπορούσε να αποφανθεί κανείς κατηγορηματικά.

Αυτό φυσικά προϋποθέτει ότι το έργο του Κολουμέλλα, που καταγόταν από το Cadix, είχε αφήσει ίχνη στις αγρονομικές γνώσεις των ανθρώπων της γενέτειράς του, μολονότι ο ίδιος είχε ζήσει και γράψει στην Ιταλία. Ο Ibn Haggâg, προερχόμενος από το περιβάλλον των ευγενών της Σεβίλλης, θα μπορούσε να είχε γνωρίσει το έργο του Κολουμέλλα, καθώς τα Λατινικά ήταν τότε η επιστημονική γλώσσα

1. *Islamica* 16, σελ. 241-281.

των καλλιεργημένων κύκλων, ιδιαίτερα ανάμεσα στους Ιουδαίους και τους Χριστιανούς, στους οποίους «κατέφευγαν» συχνά οι μουσουλμάνοι επιστήμονες. Ορισμένες ομοιότητες επιτρέπουν να το υποθέσουμε:

Η πρώτη εντοπίζεται στο γεγονός ότι οι δύο συντάκτες αφιερώνουν τα βιβλία τους σε δύο πρόσωπα άγνωστα σε μας, αλλά κατά τα φαινόμενα κοινούς φίλους των δυό συγγραφέων μας: ο Κολουμέλλας αποκαλεί τον αποδέκτη της αφιέρωσής του P. Silvinius, ενώ ο Ibn Haggâg του αποδίδει τους προσδιορισμούς ahî wa-walîyî, «αδελφέ μου και γείτονά μου». Ο όρος ahî μπορεί να έχει πλατύτερη έννοια που ξεπερνάει τη συγγένεια, και ο όρος walî μπορεί να πάρει διάφορες σημασίες, όπως «γείτονας» (τέτοια φαίνεται να ήταν η περίπτωση του Silvinius), «φίλος», «κύριος» (ή «δάσκαλος»), «πεθερός».

Η δεύτερη εμφανίζεται στην εισαγωγή και συγκεκριμένα στην παράθεση των ονομάτων όσων από τους παλαιότερους είχαν διακριθεί στην τέχνη της καλλιέργειας της γης. Οι δύο πρώτοι που αναφέρονται ονομαστικά και στις δυο πραγματείες είναι ο Δημόκριτος και ο Πυθαγόρας. Ο Κολουμέλλας τους παρουσιάζει ως παραδείγματα για τη γενική γνώση της φύσης που διέθεταν (I, 32). ο Ibn Haggâg τους θεωρεί «σοφούς» ή «φιλόσοφους» (hukamâ') που κατέγραψαν στα γεωργικά τους βιβλία οτιδήποτε θεώρησαν οριστική κατάκτηση σ' αυτήν την τέχνη (σελ. 5). Ο Κολουμέλλας μετά από τα δύο αυτά ονόματα απαριθμεί μια σειρά άλλων «σοφών» που πλούτισαν την επιστήμη της αγρονομίας με τις γνώσεις και τις εμπειρίες τους. Ο Ibn Haggâg συνοψίζει αυτό το εδάφιο που περιείχε τα κύρια ονόματα (τα οποία δεν έπρεπε να «σημαίνουν» τίποτα για τον αποδέκτη της αφιέρωσης του βιβλίου του) στην παρακάτω φράση: «και άλλοι φιλόσοφοι που μας άφησαν τους καρπούς της 'οξύνοιάς' τους και τα προϊόντα των σκέψεών τους».

Η πραγματεία του Ibn Haggâg φιλοδοξεί να γίνει η συμπύκνωση των εμπειριών που μας παρέδωσαν οι αρχαίοι στα συγγράμματά τους για την αγροτική οικονομία. Στο τέλος του βιβλίου του μας δίνει τον κατάλογο των πηγών του, που είναι προφανώς ελληνικές και λατινικές. Οι κατάλογος αυτός μπορεί να συγκριθεί με τον κατάλογο που δίνεται από τον Κολουμέλλα στο 1^ο βιβλίο (παράγρ. 6 κ. εξ.). Μόνο που τα ονόματα αυτά παραμορφώθηκαν από τους αντιγραφείς σε τέτοιο βαθμό που είναι πολύ δύσκολο να αποκαταστήσουμε την ταυτότητά τους. Θα επιχειρήσουμε πάντως κάποιες ταυτίσεις πιο πέρα.

Όσο για τις ομοιότητες σε θέματα αγροτικών γνώσεων και πρακτικών, είναι πολυάριθμες. Περιμένοντας να βρω το χρόνο και το κατάλληλο «εργαλείο» που θα διευκολύνει το έργο μου¹, επισημαίνω εδώ τα θέματα για τα οποία ο *Y ù n i ù s* αναφέρεται από τον Ibn Haggâg. Μνημονεύεται λοιπόν στα κεφάλαια σχετικά με την αχλαδιά (σελ. 43), την ελιά (σελ. 85-98), το κλάδεμα (σελ. 98-106) και το σκάψιμο γύρω από τις ρίζες των αμπέλων (σελ. 98-106), τις καλλιέργειες που γίνονται ανάμεσα στα κλήματα (σελ. 109), την αραίωση του φυλλώματος (σελ. 108) και τη λίπανση της αμπέλου (σελ. 109), τα λαχανικά (σελ. 112-113), το κουνουπίδι, το μαρούλι, το πράσο, το ραπάνι, το τεύτλο (σελ. 114-115), τον απήγανο, το σκόρδο, το κρεμμύδι (σελ. 116-117), την αγκινάρα (σελ. 120).

Οι παραπάνω μνείες αφορούν την αμπελοργία, τη δενδροκομία και την κηπευτική που αποτελούν τις βασικές «έγνοιες» του *De re rustica*.

Ο Βάρρων (Bârûn), ένας από τους φημισμένους λατίνους *agrimensores*, μνημονεύεται μόνο μία φορά στον κατάλογο των πηγών.

Ένας *Marsâl* ή *Marsinâl al-Lâtini*, «ο Λατίνος», θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον *Gargilius Martialis* (3ος αι. μ. Χ.), συγγραφέα μιας γεωργικής πραγματείας από την οποία δεν σώζονται παρά μονάχα λίγα αποσπάσματα στα *Γεωπονικά*².

Ο Πλούταρχος (*Plutarhûs*, και παράλλ. τύπος *Plutarmûs*) αναφέρεται μια φορά με την ευκαιρία του θέματος της «εξημέρωσης» του ροδιού (σελ. 39).

Οι Έλληνες γεωπόνοι που αναφέρονται πιο συχνά είναι: ο Δημόκριτος, ο Ανατόλιος (γραμμ. ως *Anatrolios*) και ο *Qusûs*.

Ο Δημόκριτος μνημονεύεται 14 φορές αναφορικά με τις μεθόδους προστασίας των καλλιεργειών (σελ. 12), το ξερίζωμα των ζιζανίων (σελ. 13), τη συντήρηση των τροφών, την επιλογή των κλημάτων που προορίζονται για φύτευμα (σελ. 19), τον εμβολιασμό των αμπέλων, τη φύτευση του πεύκου (σελ. 42) και της αχλαδιάς (σελ. 43), την απομάκρυνση των μικρών εντόμων (σελ. 84), το φύτευμα

1. Για να μπορέσουμε να βγάλουμε σίγουρα συμπεράσματα για τις συγγένειες που υπάρχουν ανάμεσα στα δύο συγγράμματα, απαιτείται μια γαλλική μετάφραση με ευρητήρια, ώστε να είμαι σε θέση να συλλάβω εύκολα τις «συγκρίσιμες» λεπτομέρειες. Να δούλεψι κανείς με βάση το λατινικό κείμενο ή μια αγγλική ή γερμανική μετάφραση απαιτεί διπλάσιο χρόνο που χρειάζεται κανονικά μια τέτοια εργασία. Περιμένω έτσι τη μετάφραση που έχει αρχίσει ο *Gustave Hentz* (έχω ήδη χρησιμοποιήσει τη διδακτορική του διατριβή που υποστήριξε το 1978). Έχει μεταφράσει μόνο το πρώτο βιβλίο.

2. Πρβλ. *RE VII*, 1910, στ. 760-762.

της ελιάς (σελ. 86), τη λίπανση της ελιάς (σελ. 95) και του πράσσου (σελ. 115).

Ο Βινδάνιος Ανατόλιος από τη Βηρυτό αναφέρεται 12 φορές σχετικά με τα παρακάτω ζητήματα: Πώς αναγνωρίζεται το καλό έδαφος (σελ. 6), πώς προστατεύεται η σπορά από τα πουλιά (σελ. 11-12), πώς σπέρνονται τα κουκιά (σελ. 14), πώς προστατεύεται το σιτάρι από την «αλλοίωση» (σελ. 17), πώς επισπεύδεται η ανάπτυξη των αμπελοκλημάτων και πώς «απομακρύνονται» από αυτά τα σκουλήκια (σελ. 22), πώς παράγονται ρόδια χωρίς κουκούτσια (σελ. 39), πώς φυτεύονται η αμυγδαλιά (σελ. 40) και η φουστιλιά (σελ. 42), πώς μπολιάζεται η ελιά (σελ. 54).

Ο Q u s t ū s = Κ α σ σ ι α ν ό ς Β ά σ σ ο ς ο Σ χ ο λ α σ τ ι κ ό ς μνημονεύεται 6 φορές αναφορικά με το καλύτερο έδαφος για την καλλιέργεια της ελιάς (σελ. 86-87), τη λίπανση των ελαιόδενδρων (σελ. 94), τη φύτευση αμπελώνων με καταβολάδες (σελ. 107), την καλλιέργεια της συκιάς (σελ. 110).

Με το όνομα Κ α σ σ ι α ν ό ς αναφέρεται δυο φορές σχετικά με το θέμα της συντήρησης του λαδιού (σελ. 87) και της λίπανσης της ελιάς (σελ. 95).

Άλλοι Έλληνες γεωπόνοι αναφέρονται μία, δύο ή τρεις φορές· ορισμένοι από αυτούς φαίνεται να προέρχονται από τη Συναγωγή του Ανατόλιου και τις Εκλογές του Κασσιανού Βάσσου του Σχολαστικού, όπως:

Ο Α π ο υ λ ή ι ο ς στο θέμα της «προστασίας» των σπόρων (σελ. 12) και της αμπελοφύτευσης (σελ. 21). Ο Δ ι ο φ ά ν τ η ς (Dirqantos). Ο S â d h a m u s / - i s. Ο S ū d i o n (Sodios): Σ ο δ α ν ό ς ¹, Sodanus. Ο Τ α ρ α ν τ ί ν ο ς (Tarantios/Saraltios). Ο Λ ε ό ν τ ι ο ς (Larose / La-ôn, Laon).

Αναφέρονται και άλλα ονόματα, από τα οποία δεν μπόρεσα να ταυτίσω παρά μόνο το όνομα του Α ρ ι σ τ ο τ έ λ η (γραμμ. ως A r t â t â l i s), που αναφέρεται μια φορά αναφορικά με την «ευωδιά» που διώχνει και σκοτώνει το rahm, είδος γύπα (όρνιου) με λευκό σώμα και λαιμό και μαύρες τις άκρες των φτερών του.

Ο Π ο λ έ μ ω ν, συντάκτης ενός βιβλίου με θέμα *Firâsat al-hamâm wa-tahayyurhâ*, τη «Φυσιογνωμία» δηλ. «των περιστεριών και την επιλογή τους», μνημονεύεται μια φορά αναφορικά με την υπερβολική ευαισθησία των περιστεριών στις διάφορες αρρώστιες.

1. Σημ. μεταφρ. Πρόκειται βέβαια για τον Σ ω ρ α ν ό από την Έφεσο, φημισμένο γιατρό των χρόνων του Τραϊανού και του Αδριανού, που θεωρείται ο πατέρας της γυναικολογίας. Από το έργο του σώζονται στα Ελληνικά 4 βιβλία *Γυναικείων* και σε λατινική μετάφραση 2 βιβλία *Γυναικείων κατ' έπερώτησιν*.

Ο Φίλων, συγγραφέας ενός βιβλίου με τίτλο *Fi qawd al-mi-yâh*, «Περί μεταφοράς του ύδατος» μνημονεύεται δυο φορές στην παράγραφο που έχει για θέμα της τη γνώση του βάθους του νερού σε σχέση με την επιφάνεια της γης (σελ. 7-8).

Ο Ibn Haggâg αναφέρει ανάμεσα στις πηγές του και κάποιον Σόλωνα (Sholon στην αραβική μετάφραση του Κασσιανού Βάσσου του Σχολαστικού), τον οποίο μνημονεύει στο θέμα της επιλογής των δενδρυλίων ελιάς (σελ. 89).

Απομένουν δέκα ονόματα (σε σύνολο 30 ξένων ονομάτων), που αναφέρονται μια φορά και η ταύτισή τους μένει να γίνει στο μέλλον. Είναι:

Ο Anûn (=Anûniyûs;), ευρετής της «τέχνης των ψευδαισθήσεων» ('ilm as-simiya'), σύγχρονος του Μωυσή, ο οποίος μνημονεύεται αναφορικά με τη μέθοδο της ελαιοφύτευσης (σελ. 97). ο Berôgâqtos, που αναφέρεται απλά μεταξύ των πηγών· ο Samânûs ή Samâyûs ή Nisâmânos, που μνημονεύεται στο θέμα της ελαιοφύτευσης (σελ. 97). ο Sidâgûs ή Siwomûs που αναφέρεται σχετικά με το βραδινό πότισμα των λαχανικών (σελ. 113). ο Margûtis, που μνημονεύεται απλά μεταξύ των πηγών, ή Margûtis που αναφέρεται σχετικά με την υπερβολική λίπανση της ελιάς (σελ. 95). ο Gûriûs ή 'Arangûriûs, που αναφέρεται στο θέμα μιας μεθόδου για την απομάκρυνση των εντόμων· ο Qarûrâtîqûs, που αναφέρεται τρεις φορές (σελ. 89-90, 97) σχετικά με τον τρόπο ελαιοφύτευσης· ο Qatiyûs (Κάτων;), που μνημονεύεται μεταξύ των πηγών· ο Ma'âlûs, που μνημονεύεται επίσης μεταξύ των πηγών· ο Manhâris (=Mahrâris al-Yûnânt;), φημισμένος αλχημιστής και μάγος, συντάκτης ενός *Kitâb ad-Dahab*, που μεταφράστηκε στα λατινικά¹, ο οποίος πάλι αναφέρεται απλά ανάμεσα στις πηγές.

* * *

Ο πλούσιος αυτός κατάλογος ονομάτων δεν μου φαίνεται επίπλαστος· μια προσεκτική ανάγνωση της παραπάνω πραγματείας επιτρέπει να διαπιστώσει κανείς ότι σε κάθε όνομα αντιστοιχεί μια συγκεκριμένη άποψη, επαληθεύσιμη στις γεωπονικές πηγές που μας έχουν σωθεί· όμως αυτό απαιτεί μακρόχρονη και υπομονητική έρευνα στις πηγές που είναι προσιτές, δίχως να λησμονούμε ότι πολλά γεωπονικά συγγράμματα δεν μας έχουν σωθεί.

1. Βλ. Ullmann, *Natur*, σελ. 177, 406, 497.

Λίγα πράγματα μας είναι γνωστά για τον συγγραφέα αυτής της πραγματείας. Φαίνεται ότι ανήκε στα ευγενικά «τζάκια» της Σεβίλλης, και πιο συγκεκριμένα στην οικογένεια Banû Haggâg που τα μέλη της είχαν εξεγερθεί κατά της τοπικής εξουσίας. Επρόκειτο άραγε για αυτόχθονες που είχαν αλλαξοπιστήσει κάτω από την πίεση του κατακτητή, δηλ. για Mozarabes; Σε μια τέτοια περίπτωση ο Ibn Haggâg μπορεί να είχε μια παιδεία πιο «ανοιχτή» από τη χριστιανική παιδεία της Ισπανίας. Ο Ibn 'Udarî, συντάκτης του *Mugrib* (I, 256), τον θεωρεί «ωκεανό γνώσεων και πρωτοπόρο» στο χώρο της πεζογραφίας και της ποίησης». Η γνώση του επαινείται ανοιχτά από τον Ibn al-'Awwâm, που αντιγράφει σε μεγάλο βαθμό την πραγματεία του. Η Virginia Brown, που υποθέτει ότι ο Ibn-'Awwâm γνώριζε ίσως τον Κολουμέλλα, φαίνεται να αγνοεί την ύπαρξη του Ibn Haggâg¹.

Αυτό μας δίνει άραγε το δικαίωμα να σκεφτούμε ότι η τόσο καλλιεργημένη αυτή προσωπικότητα μπορούσε να διαβάζει τα Λατινικά και τα Ελληνικά ή έστω τη μία από τις δυο αυτές γλώσσες; Η πραγματεία του ξεχωρίζει από τα άλλα συγγράμματα της εποχής του από το γεγονός ότι καταφεύγει σε πολλαπλές ξένες πηγές, που δεν τις ήξεραν ούτε ο Ibn Wâfid ούτε ο Ibn Bassâl, κηπουροί και οι δυο του al-Ma'mûm b. Dî-n-Nûn στο Τολέδο, ούτε ο al-Tugnari που αφιέρωσε το βιβλίο του *Zahr al-Bustân*, στον εμίρη Abû Tâhir ... B. Tâsfin († 519/1125), κυβερνήτη της Γρανάδας. Μόνο ο Ibn-al-'Awwâm, που κλείνει τη σειρά των μεγάλων «αγρονόμων» της Ανδαλουσίας (6ος/12ος αι.), κάνει λόγο για ξένες πηγές, τις οποίες μνημονεύει συχνά σύμφωνα με τον Ibn Haggâg.

Ας «εξηγηθούμε». Το έργο *Muqni'* του Ibn Haggâg δεν αποτελεί κατά λέξη μετάφραση του *De re rustica* του Κολουμέλλα, αλλά επιτρέπει τουλάχιστο να υποθέσουμε ότι ο τελευταίος αυτός συγγραφέας ήταν γνωστός στον Ibn Haggâg, ο οποίος πρέπει να τον είχε χρησιμοποιήσει. Το γεγονός ότι «από το λατινικό κείμενο δεν συναντούμε συχνά παρά μονάχα μια συνολική ιδέα και συχνά επίσης τα 'άρθρα' του Junius βρίσκονται στα *Γεωπονικά*», όπως το είχε ήδη επισημάνει ο Clément Mullet στον πρόλογο της μετάφρασης του *Filâha* του Ibn al-'Awwâm (σελ. 69) που έκανε, δεν αρκεί για να μας δώσει τη βεβαίωση ότι ο Ibn Haggâg δεν ήξερε τον Κολουμέλλα. Πάνω σ' αυτήν ακριβώς την άρνηση θεμελιώνεται το άρθρο του Robert H. Rodgers, που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Al-Andalus*² με τον ερωτηματικό τίτλο *i, Yûni'is o Columela en la Espa-*

1. Πρβλ. το όνομα του Columella, στον *Catalogus translationum et commentariorum - Mediaeval and Renaissance Translations and Commentaries, Annotated Lists and Guides*, έκδ. F. E. Cranz - P. O. Kristeller, III, Washington D. C., The Catholic University of America Press, 1976 (Union Académique Internationale).

2. Τόμ. 43, 1978, σελ. 163-172.

να medieval? Και γιατί ο Βινδάνιος Ανατόλιος από τη Βυρητό (4ος αι.), ο Κασσιανός Βάσσος ο Σχολαστικός (6ος αι.) και τα Γεωπονικά (10ος αι.) να μη γνώριζαν το έργο του Κολουμέλλα, τη στιγμή που αυτοί μνημονεύουν άλλους Λατίνους agrimensores;

Συνεπώς τίποτε δε φαίνεται να αντιτίθεται στη δυνατότητα πρόσβασης του Ibn Haggâg σε λατινικές και ελληνικές πηγές. Το γεγονός ότι οι πηγές αυτές δεν έχουν σωθεί σε αραβική μετάφραση επιτρέπει να σκεφτούμε ότι τις είχε ίσως συμβουλευτεί στις γλώσσες των πρωτότυπων.

Τελειώνοντας θα έλεγα ως συμπέρασμα ότι ο Casiri¹, ο Banqueri², ο Meyer³, ο J. M. Millas Vallicrosa⁴, ο Claude Cahen⁵ ο F. Sezgin⁶ και η L. Bolens⁷ δεν έπεσαν έξω ανακαλύπτοντας ίχνη του *De re rustica* στο *Miqni* του Ibn Haggâg.

(Μετάφραση από τα Γαλλικά: Δ. Κ. Ράιος)

-
1. *Bibliotheca Arabico-Espana Escurrialensis*, I, Μαδρίτη 1760, σελ. 325.
 2. I, *Prologo*, passim.
 3. *Geschichte der Botanik*, III, σελ. 250.
 4. *Ibn Haggâg*, στο περιοδικό *Al-Andalus* 19, 1954, σελ. 133· 20, 1955, σελ. 85-105 = *Nuevos Estudios*, σελ. 118-127.
 5. *JESHO* 14, 1972, σελ. 35 κ. εξ.
 6. *GAS* IV, 1971, σελ. 319-329.
 7. *Études rurales* 46, 1972, σελ. 85 κ. εξ.· *EI*², 1976, στο λ. *Karm*.

